

OP ZOEK NAAR DE KERN VAN HET BOEK JONA

Nico Riemersma

Op de vraag wat de kern dan wel centrale boodschap van het boek Jona is, zijn in de loop der tijden heel wat verschillende antwoorden gegeven.¹ Op wat als de kern wordt geformuleerd wordt vervolgens door andere onderzoekers weer commentaar geleverd, waarna de criticus met zijn eigen voorstel komt die op haar of zijn beurt door de daarop volgende onderzoeker wordt bekritiseerd. Wat vaak als kritiek wordt geformuleerd, is dat het genoemde thema wel in het boek aanwezig is, maar niet het hele verhaal dekt. Een voorstel voor de kern van het boek wordt vaak gedaan op grond van één aspect: globale inhoud, motiefwoorden dan wel literaire structuur. Wat ik in deze bijdrage wil doen, is de kern van het boek Jona bepalen gebaseerd op meer dan één aspect. Ik acht het van belang om tot de bepaling van de kern/boodschap van het boek te komen op basis van verschillende elementen die voor het boek Jona karakteristiek zijn: (1) het kader ofwel de omraming van het boek, (2) de literaire structuur van het boek, (3) de hoofdpersonages, (4) de motiefwoorden en (4) de verhouding tussen poëzie en proza of anders gezegd de functie van Jona's psalmgebed in de buik van de vis in het narratieve geheel van het boek. Aan het slot probeer ik iets van de kern van het boek te formuleren. Ik laat nu al weten dat deze kern zich niet met één woord of thema laat omschrijven.²

Inclusio

Het zal een lezer snel opvallen dat begin en einde van het boek nauw op elkaar aansluiten, zowel inhoudelijk (a) als wat betreft de verhaalpersonages (b).

(a) Het verhaal begint en sluit met 'Nineve, de grote stad' (1:1 en 4:11).³ In de loop van het verhaal wordt de informatie over de stad steeds uitgebreider. J. Magonet smeedde voor dit verschijnsel in het boek Jona de term 'growing phrase':⁴ (1) 'Nineve, de grote stad' (1:1; 3:1); (2) 'Nineve nu [was] een geweldig godsgrote stad: drie dagen gaans' (3:3); 'Nineve, de grote stad, waarin meer dan honderdtwintigduizend mensen zijn die het onderscheid tussen hun rechter- en linkerhand niet kennen' (4:11). De laatste zin maakt duidelijk waarom het een stad

¹ Zie voor de vele antwoorden J.H. Walton, 'The Object Lesson of Jonah 4:5-7 and the Purpose of the Book of Jonah', *BBR* 2 (1992), 47-57, i.h.b. 50.

² Ik maak in dit artikel vaak, maar niet altijd, gebruik van *Een Vertaling om Voor te lezen: Amos, Obadja, Jona*, Haarlem/Boxtel 1986.

³ J. Siebert-Hommes, 'Jona', in: J. Fokkeman & W. Weren (red.), *De Bijbel vertaald: Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, Zoetermeer/Kapellen 2003, 279-286, i.h.b. 279.

⁴ J. Magonet, *Form and Meaning: Studies in Literary Techniques in the Book of Jonah* (BLS, 8), Sheffield 1983, 31-32, i.h.b. 32.

is van drie dagreizen: omdat er zo ontzettend veel mensen in wonen, maar liefst honderdtwintigduizend. De middelste zin (3:3) op zijn beurt is weer een nadere bepaling van ‘(de) grote (stad)’ (1:1; 3:1). De informatie die de verteller over Nineve geeft, is erg algemeen om niet te zeggen dat ze ingehouden is te noemen, wanneer men zich realiseert dat Nineve het Assyrische rijk in al zijn wreedheid vertegenwoordigt. In een grote veldtocht heeft dit enorme rijk in 721 v. Chr. de bewoners van het noordelijk staatje Israël in ballingschap weggevoerd om nooit meer terug te keren. Het mag dan ook opvallend genoemd worden dat in heel het boek Jona stad en inwoners niet gepresenteerd worden op een wijze die direct gerelateerd kan worden aan de historische rol van ‘Nineve’ als aartsvijand van Israël voor meer dan twee eeuwen.⁵

(b) Het verhaal opent en sluit met JHWH die Jona toespreekt (1:1 en 4:10-11). Dat zijn twee essentiële momenten: Jona die van JHWH de opdracht krijgt om naar Nineve te gaan in verband met de opgestapelde hoeveelheid kwaad en Jona die door JHWH aangesproken wordt op zijn reactie om de stad te sparen.

Het laatste moment rondt het verhaal met een statement (4:10) én vraag (4:11) af, die Jona’s inconsequente gedrag inzichtelijk willen maken en hem van Gods logica om de stad te sparen willen overtuigen.

Het eerste moment – met een opdracht – brengt het verhaal op gang. De opdracht vraagt namelijk om uitvoering. Wanneer daaraan geen gehoor wordt gegeven, zorgt dat voor spanning bij de lezer: hoe zal dit aflopen? Er staat hier ten slotte nog wel wat op het spel. We hebben hier namelijk te maken met een profeet die in eerste instantie dan de indruk mag maken dat hij gehoor geeft aan de opdracht, maar dat blijken de eerste stappen te zijn in de tegenovergestelde richting waar hij naar toe moet. Dat is een gegeven dat we niet vaak in zulke mate in de Schrift tegenkomen. Een verklaring voor dit gedrag krijgt de lezer niet. Jona treedt ook niet met de opdrachtgever in gesprek waarom hij niet van plan is om daaraan te voldoen. Aan het slot van het boek krijgt de lezer echter wel een verklaring van Jona waarom hij geen gehoor wilde geven aan de opdracht van JHWH en naar Tarsis probeerde te vluchten. Dat maakt een andere *inclusio* zichtbaar: wat aan het begin ontbreekt, een verklaring waarom Jona het volkomen tegenovergestelde deed als wat God van hem vroeg, krijgt aan het slot een opmerkelijke verklaring (‘mijn woord’): Jona wil de barmhartigheid van God niet gedemonstreerd zien aan het grote Nineve. Deze *inclusio* laat zien dat de profetische prediking tot en bekering van Nineve zich dan daartussen mag bevinden, maar toch niet – hoe belangrijk ook – de kern van het verhaal vormt. De clou zit in de omraming, in het feit dat Jona dienst weigert (1:3v.) en kwaad wordt (4:1v.), wanneer JHWH genadig en barmhartig is en berouw heeft over het kwaad – grondeigenschappen van JHWH (zie Ex. 34:6vv.) – dat Hij Nineve bedreigd had aan te zullen doen. Het leven als profeet heeft op deze manier geen zin, zo laat Jona aan JHWH weten. Kortom, het gesprek dat aan het begin ontbrak, wordt aan het eind van het boek gevoerd.

⁵ R.E. Clements, ‘The Purpose of the Book of Jonah’, in: J.A. Emerton (ed.), *Congress Volume: Edinburgh 1974* (SVT, 28), Leiden 1975, 16-28, i.h.b. 18.

Literaire structuur

Over de hoofdstukindeling die Stephan Langton in de Bijbel heeft aangebracht, zijn best de nodige opmerkingen te maken, maar dat geldt in mindere mate voor de wijze waarop hij dat in het boek Jona heeft gedaan. De indeling in vier hoofdstukken laat zich niet al te moeilijk verdedigen. Jona 1 vertelt van Jona's roeping, zijn reactie daarop, de redding van de scheepslui en zijn ondergang in zee. Jona 2 bevat een dankgebed voor zijn redding door JHWH, Jona 3 vertelt van Jona's tweede roeping, zijn reactie daarop, de redding van Nineve en Jona 4 bevat een gebed, waarin hij na uitleg over zijn dienstweigerings God vraagt om zijn leven te nemen, waarna een intens gesprek tussen Jona en JHWH volgt.

Natuurlijk, het boek had ook in twee hoofdstukken verdeeld kunnen worden, zoals men in de Hebreeuwse Bijbel met een *petucha* na 2:11 heeft gedaan.⁶ We kunnen – met vele anderen – van een tweeluik spreken, waarvan 1:1–2:11 het linkerpaneel vormt en 3:1–4:11 het rechterpaneel.⁷ Het eerste deel speelt zich voor het grootste deel op zee af, te beginnen met een schip en daarna een vis. Het tweede deel speelt zich op het land af, te beginnen in een stad, en daarna – buiten de stad – in een hut en onder een boom.⁸ Elk deel of paneel kent drie episodes. Over de indeling van linkerpaneel en rechterpaneel zijn de uitleggers het redelijk met elkaar eens.⁹ Het is dan ook niet erg moeilijk om de afronding te constateren van een eerdere beweging. Het eerste gedeelte (1:1-3) begint met het woord (= de opdracht) van JHWH en eindigt met de vlucht van Jona voor (het woord van) God. Het tweede onderdeel (1:4-16) begint met een storm en eindigt met een rustige zee. Het derde gedeelte (2:1-11) begint met het opslokken van Jona en eindigt met het uitspuwen van Jona door de vis. Het rechterpaneel bestaat uit de volgende drie delen. Het eerste gedeelte (3:1-3a) begint met het woord (= de opdracht) van JHWH en eindigt met de uitvoering van de opdracht ('overeenkomstig het woord van JHWH'). Het tweede onderdeel (3:3b-10) begint met de profetische aankondiging door Jona dat de stad onderste boven wordt gekeerd en eindigt met de melding dat God dat niet doet. Het derde gedeelte (4:1-11) begint met een gebed/vraag van een kwade Jona en eindigt met een uitspraak/vraag van JHWH waarin hij Jona probeert te overtuigen van de logica om Nineve te redden.¹⁰

⁶ K.A. Deurloo, *Jona* (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel), Baarn 1995, 9.

⁷ Zo ook G.H. Cohn, *Das Buch Jona im Lichte der biblischen Erzählkunst*, Assen 1969, 49; Deurloo, *Jona*, 9; L. Wierenga, *Jona, een psychodrama: Een literaire studie van het Jona-verhaal*, Kampen 1999, 96; Siebert-Hommes, 'Jona', 279; B. Weber, *Jona: Der widerspenstige Prophet und der Gnädige Gott* (BG, 27), Leipzig 2016, 38.

⁸ J. Siebert-Hommes, "Een kikajonstruik om Jona te redden ..." (Jona 4:6): Compositie en interpretatie van het boek Jona', in: K. Spronk (red.), *Jona* (ACEBT, 22), Maastricht 2005, 47-58, i.h.b. 49.

⁹ Dat betekent niet dat er helemaal geen discussie is. Er zijn twee discussiepunten: een rond 3:3-4 en een rond 4:1-11. (a) Hoort 3:3b bij het voorafgaande (3:1-3b) of bij het daarop volgende (3:3b-11). Hoort 3:4 ook nog bij het voorafgaande? (b) Vormt 4:1-11 een episode of moet die in tweeën gesplitst worden: 4:1-4 en 4:5-11?

¹⁰ Ik volg hier grotendeels Cohn, *Das Buch Jona*, 51.

Jona 1:1–2:11

1:1-3 JHWH roept Jona

1:4-16 Jona, het schip en de zeelui

2:1-11 Beschikking vis

Gebet van Jona tot JHWH

Jona 3:1–4:11

3:1-3a JHWH roept Jona

(voor de tweede keer)

3:3b-10 Jona, de stad en de Ninevieten

4:1-11 Gebed van Jona tot JHWH

Beschikking wonderboom, worm
en oostenwind¹¹

De symmetrie/parallellie tussen beide panelen kan een lezer dan toch eigenlijk niet meer ontgaan.¹² Elk hoofddeel begint en eindigt met interactie tussen JHWH en Jona. In het eerste onderdeel ligt het initiatief bij JHWH (1:1-3; 3:1-3a), in het laatste onderdeel ligt het bij Jona (2:1-11; 4:1-11). In de middelen is sprake van interactie tussen de Israëliet Jona, de heidenen (zeelieden en Ninevieten) en JHWH (1:4-16; 3:3b-10).

- De parallellie tussen beide hoofddelen is aan het begin op zijn sterkst. Beide beginonderdelen (1:1-3 en 3:1-3a), waarin JHWH Jona twee keer opdraagt om naar Nineve te gaan, kennen veel dezelfde woorden en uitdrukkingen: ‘Het woord van JHWH geschiedde tot Jona,, zeggend: ‘Sta op, ga naar Nineve, die grote stad, en roep ..’

- De overeenkomsten tussen de middelste gedeelten is vooral thematisch, al zijn er zeker ook overeenkomsten in woordgebruik. In 1:4-16 spelen heidenen op zee (zeelieden) een cruciale rol, in 3:3b-10 zijn dat heidenen op het ‘droge’ (de mannen van Nineve). In beide gevallen komt het tot interactie met Jona. Zowel de zeelieden als de Ninevieten en hun koning schreeuwen (1:5; 3:7). Beide kennen ze een leidinggevende: een kapitein (1:6) en een koning (3:6-9) die een oproep doen om tot (uw) God te roepen (1:6; 3:8). Ze spreken daarbij de voorzichtige hoop uit dat JHWH/God hen niet verloren zal laten gaan (1:6; 3:9). JHWH spaart zowel de zeelieden als de Ninevieten (1:15; 3:10). Beide groepen, zeelieden en Ninevieten, geven blijk van ontzag voor JHWH (1:16; 3:5).

- De overeenkomst in de slotdelen (2:1-11; 4:1-11) zit allereerst in het gebed van Jona, dat aan het slot van een hoofddeel door Jona wordt uitgesproken. Daarin reageert hij op wat er voordien gebeurd was (2:1; 4:2). De verschillen tussen beide gebeden zijn groot, zowel in toon (dankzegging tegenover klacht) als ook in inhoud. Waar in het eerste gebed Jona God dankbaar is dat Hij zijn leven heeft gered (2:7), daar vraagt hij in het tweede gebed of God zijn leven wil wegnemen (4:3,8). In het ene gebed doet Jona melding van het feit dat de hei-

¹¹ Waar ik uitga van zes episodes, gaan D.A. Dorsey, ‘Literary Architecture and Meaning in the Book of Jonah’, in: D. Merling (ed.), *To Understand the Scriptures* (Essays in Honor of William H. Shea), Berrien Springs 1997, 57-69, en Weber, *Jona*, 38, uit van zeven episodes. Ik houd Jona 4:1-11 voor één episode, Dorsey en Weber verdelen hoofdstuk vier in twee episodes: 4:1-4 en 4:5-11. De voornaamste reden voor deze verdere verdeling kan alleen het verschil in setting zijn: 4:1-4 in de stad en 4:5-11. Inhoudelijk is er geen reden voor deze onderverdeling.

¹² Ph. Trible, *Rhetorical Criticism: Context, Method, and the Book of Jonah*, Minneapolis 1994; C.J. Collins, ‘From Literary Analysis to Theological Exposition: The Book of Jonah’, *Journal of Translation and Textlinguistics* 7/1 (1995), 28-44, i.h.b. 32; Dorsey, ‘Literary Architecture’, 57-69. Deze symmetrie brengt Dorsey er toch niet toe om in het boek een tweeluik te zien.

denen hun verbondenheid aan hun ‘ijdele idolen’ loslaten (2:8), in het andere gebed is hij kwaad over de verbondenheid van JHWH.

Er zijn ook overeenkomsten, waar het JHWH betreft. Aan het slot van het eerste hoofddeel komt het tot een beschikking, en wel van een vis (2:1), aan het slot van het tweede hoofddeel zijn er meer (drie) beschikkingen van God – van een kikajon, een worm, en een gloeiende oostenwind – nodig om Jona van zijn kwaadheid te verlossen (4:6,7,8).

Hoofdpersonages

Het verhaal kent de volgende verhaalpersonages. De eerste en belangrijkste is JHWH. We zagen hierboven dat Hij het verhaal – met een opdracht – aanzwengelt en – met een vraag – beëindigt. Zijn naam wordt zesentwintig keer genoemd (1:1,3[2x],4,9,10,14[2x],16[2x],17; 2:2,3,7,8,10,11; 3:1,3; 4:1,2[2x],3,4,6,10). Daarnaast is ook een groot aantal keren sprake van God, soms als nadere bepaling bij JHWH (1:9; 2:1,6; 4,6), maar ook een aantal keren als verhaalpersonage (3:5,8,9,10[2x]; 4:7,8,9). De andere hoofdpersoon is Jona. Hij is de enige die met naam en toenaam (‘zoon van Amittai’) wordt genoemd. Zijn naam valt achttien maal (1:1,3,5,7,15; 2:1[2x],2,11; 3:1,3,4; 4:1,5,6[2x],8,9) in het boek dat zijn naam draagt. Hij is de enige Israëliet in het boek. De andere verhaalpersonages zijn heidenen: de schepelingen/mannen (1:5,10[2x],13,16) en de mannen/inwoners van Nineve (3:5; 4:11). Beide groepen kennen nog een leidinggevende: de kapitein (1:6) en de koning (3:6) die elk op hun beurt op de bestaande situatie reageren: de kapitein op Jona die in het ruim van het schip in een diepe slaap was gevallen, en de koning op het woord van Jona dat hem bereikt had.

Wanneer we de plaatsen waar de verschillende verhaalpersonages voorkomen in oenschouw nemen, dan zien we dat JHWH en Jona in beide delen voorkomen. Dat geldt niet voor de twee groepen met hun vertegenwoordiger. De schepelingen met hun kapitein komen alleen voor in het eerste deel, de inwoners van Nineve met hun koning alleen in het tweede deel.

Hoe verhouden deze verhaalpersonages zich tot elkaar? Het is goed om in dit verband oog te hebben voor de onderverdeling van elk hoofddeel (1:1-3; 1:4-16; 2:1-11 en 3:1-3a; 3:3b-10; 4:1-11). Dat maakt namelijk duidelijk dat aan het begin en eind van elk hoofddeel steeds sprake is van een interactie tussen JHWH en Jona (1:1-3 en 2:1-11; 3:1-3a en 4:2-11). JHWH is te beschouwen als de protagonist, Jona als de antagonist.¹³ De begindelen (1:1-3 en 3:1-3a) beginnen met JHWH die zich tot Jona richt en de reactie van Jona op de opdracht die hij van JHWH krijgt. In de slotdelen komt het opnieuw tot een dialoog. Nu is het Jona die begint. Het mag opvallend heten dat dit de vorm aanneemt van een gebed tot JHWH, die in 2:1 ‘zijn God’ wordt genoemd in tegenstelling tot in 4:2. Mag de lezer concluderen dat JHWH wel ‘zijn God’ is, als hij zelf gered wordt, maar niet als dat het geval is bij de ‘redding’ van Nineve? De gebeden verschillen overigens wel sterk van karakter; de eerste keer is het een dankgebed, de tweede keer een klacht. Direct na het gebed komt het tot een reactie van JHWH (2:11 en 4:4).

¹³ M. Pelli, ‘The Literary Art of Jonah’, *Hebrew Studies* 20-21 (1979-1980), 18-28, i.h.b. 21, noemt Jona de protagonist zonder de rol van JHWH van een vergelijkbaar label te voorzien.

In het middendeel staan steeds de heidenen: in 1:4-16 de scheepslieden met hun kapitein, in 3:3b-10 de Ninevieten met hun koning, die er alles aan doen om hun dreigende ondergang te voorkomen (1:6,14; 3:9) en dan ook afstand nemen van het kwaad. Door het handelen dan wel het afzien van handelen van God weten zij aan de ondergang te ontkomen. Zij contrasteren sterk met Jona. Het gedrag dat van hem als door God geroepen Israëliet verwacht had mogen worden, leggen heidenen aan de dag: ontzag *voor*, respectievelijk geloof *in* JHWH/God.¹⁴

Waar aan het begin daden van Jona (1:3) met daden van JHWH beantwoord worden (1:4), daar beantwoordt aan het eind JHWH met zijn woorden (4:4) de woorden van Jona (4:2-3). Er volgt zelfs een heel gesprek tussen die twee.

Motiefwoorden

Dat in het boek Jona motiefwoorden een belangrijke rol spelen en voor samenhang zorgen, wordt door vele onderzoekers gedeeld. Er zijn ‘Leitwörter’ die door het hele verhaal heen lopen, terwijl andere motiefwoorden alleen in bepaalde delen voorkomen. In verband met het bepalen van de kern concentreer ik me hier op die sleutelwoorden die in beide hoofddelen voorkomen. Van sleutel- of motiefwoorden zou ik alleen willen spreken, wanneer er samenhang is in het gebruik van het genoemde woord. Dat geldt bijvoorbeeld van ‘roepen’ (8x). Het woord wordt voor twee verschillende situaties gebruikt. Zo krijgt Jona de opdracht om te roepen tegen/tot Nineve (1:2; 3:2[2x],4). Dit roepen van Jona leidt in Nineve tot het uitroepen van een vasten door de inwoners (1:5). Maar het verbum wordt ook gebruikt voor het roepen tot de goden/God (1:6,14; 2:3). Ook ‘verloren gaan’ (4x) is een sleutelwoord te noemen. Het woord komt uit de mond van de kapitein en de zeelieden (1:6,14), maar ook uit de mond van de koning van Nineve (3:9). En dat gebeurt ook niet, noch de zeelui, noch Nineve gaat ten onder. Maar wat er wel verloren gaat – in een nacht zelfs – is de kikajon (4:10). Het moet Jona laten zien hoe pijnlijk ondergang is. Een derde motiefwoord dat in beide hoofddelen terugkomt, is ‘weten’ (4x). Wat opvalt, is dat de heidenen onzeker zijn. Zo willen de zeelieden weten ‘door wie dit kwaad (= deze storm) ons treft’ (1:7) en is het de koning van Nineve die niet weet of God zijn brandende toorn zal laten varen (3:9). Tegenover hen staat Jona als een man die ‘weet’. Hij weet dat deze storm er door hem is (1:12) en hij ‘wist’ dat hij in JHWH met een genadige en barmhartige God te maken heeft (4:2).

Het boek wordt vooral bijeengehouden door twee woorden die zeer frequent voorkomen: ‘groot’ (13x)¹⁵ en ‘kwaad’ (11x). Het bijvoeglijk naamwoord ‘groot’ beschrijft niet minder dan acht verschillende elementen: stad (1:2; 3:2,3; 4:11), wind (1:4), storm (1:4,12), vis (2:1), mens (3:5,7), vrees (1:16), kwaad (4,1) en vreugde (4:7). Het roept de vraag op waarom de

¹⁴ Cf. Wierenga, *Jona*, 111.

¹⁵ B. Halpern & R.E. Friedman, ‘Composition and Paronomasia in the Book of Jonah’, *Hebrew Annual Review* 4 (1980), 79-92, i.h.b. 81, noemen in dit verband ook het verbum ‘grootmaken’ (4:10).

verteller dit woord ('groot') zo frequent in zijn boek hanteert. Voor het antwoord op deze vraag verwijst ik naar het slot.

Niet minder markant is het woord 'kwaad' (11x) met zijn verschillende betekenissen. In eerste instantie komt het voor in de betekenis van 'kwaad dat door mensen wordt gedaan', door de Ninevieten (1:2; 3:8,10). En dan ook als kwaad in de betekenis van onheil dat mensen treft als straf voor wat zij gedaan hebben, in het geval van Jona (1:7,8), in het andere geval van de Ninevieten (3:10; 4:2). En ten slotte heeft het de betekenis van kwaadheid (4,1[2x]6), in dit geval van Jona, omdat JHWH het kwaad dat de Ninevieten hadden begaan, niet met kwaad bestrafte. In Jona komen, zogezegd, alle betekenissen samen.

Een sleutelwoord dat de aandacht van de lezer zal trekken, omdat het om een woord gaat dat alleen hier in het boek Jona JHWH als subject heeft, is 'beschikken', 'aanstellen' of 'arrangeren' (4x). Eerst beschikt hij een grote vis (2:1), later komt het tot een drietal beschikkingen kort achter elkaar: eerst van een wonderboom (4:6), dan van een worm (4:7) die de wonderboom doet verdorren en ten slotte van een gloeiende oostenwind (4:8). Deze beschikkingen, die alleen voorkomen in de laatste episode van elk hoofddeel, hebben steeds tot doel om Jona in daad en woord tot omkeer te brengen.

Poëzie en proza

Het boek Jona bestaat voor het grootste gedeelte uit proza.¹⁶ Uitzondering daarop is 2:3-11, die door de verteller als 'gebed' wordt gekarakteriseerd en door de onderzoekers getypeerd wordt als 'psalm' met het bijbehorende strenge parallellisme van de versdelen die karakteristiek is voor Hebreeuwse poëzie. Deze psalm is veelvuldig voorwerp van onderzoek. Sommige uitleggers zijn van mening dat de psalm later is toegevoegd, anderen beweren dat de psalm integraal bestanddeel is van het Jona-verhaal.¹⁷ Het mag duidelijk zijn, de psalm valt op als poëtische vorm te midden van proza waaruit de rest van Jona bestaat. Dat zou ook heel wel de bedoeling van de verteller kunnen zijn: om je oog op de psalm te laten vallen en je de vraag te laten beantwoorden naar de relatie tussen de poëzie (2:3-11) en het proza daaromheen (1:1-16; 3:1-4:11). Deze andere vorm mag opvallend genoemd worden, toch is er ook wel degelijk overeenstemming met het proza. We zeiden hierboven dat parallellisme karakteristiek is voor de Hebreeuwse poëzie, ook het proza van de rest van het boek kent parallellie, zo zagen we in onze bespreking van de literaire structuur. Hier, in de psalm gebeurt dat echter wel in een hele geconcentreerde vorm. Het gebed mag in Jona dan een uitzonderingspositie

¹⁶ Sommige uitleggers, onder wie R. de Hoop, 'The Book of Jona as Poetry: An Analysis of Jonah 1:1-16', in: W. van der Meer & J.C. de Moor (ed.), *The Structural Analysis of Biblical and Canaanite Poetry* (JSOT, 74), Sheffield 1988, 156-171, en D.L. Christensen, 'The Song of Jonah: A Metrical Analysis', *JBL* 104 (1985), 217-231, beschouwen het (hele) boek Jona als 'narrative poetry'.

¹⁷ Voor een meer dan voortreffelijke analyse van de plaats en functie van Jona 2:1-11 in het boek zie G.M. Landes, 'The Kerugma of the Book of Jonah: The Contextual Interpretation of the Jonah of the Psalm', *Int* 21/1 (1967), 3-31.

innemen, het sluit nauw aan op de israëlitische geloofstraditie, in dit geval het psalter.¹⁸ Dat brengt me tot de volgende betekenisbepaling: Jona staat hier uitermate dicht bij de israëlitische geloofstraditie, de uitzonderingspositie die de psalm inneemt, laat zich verklaren doordat Jona hier ook anders reageert dan in de rest van het boek. Anders gezegd, zijn aansluiting op de geloofstraditie is precies de uitzondering op zijn andere reacties.

Kern van het boek

(1) Het boek opent met Gods opdracht aan Jona om naar de grote stad Nineve te gaan, ‘want hun kwaad is opgestegen voor mijn aangezicht’. De lezer zal verwachten dat Jona zijn opdracht zal uitvoeren, maar dat gebeurt niet. Jona’s ongehoorzaamheid, die voor de lezer volkomen onverwacht komt – hij heeft geen enkele reden om een weigering te verwachten – zorgt voor spanning en conflict. De rest van het boek beschrijft hoe God dit conflict met Jona oplost.¹⁹ De inwoners van de stad keren om van hun kwade weg, toch vormt dat niet het slot van het boek. Het eindigt met de vraag of Jona ermee kan leven (!) dat God Nineve genadig is.

(2) Daarmee hebben we ook direct de twee hoofdrolspelers van het boek in het vizier: JHWH en Jona, de enige twee verhaalpersonages met een naam. In alle zes episodes spelen zij een rol. Directe interacties doen zich voor aan het begin en aan het eind van elk hoofddeel (1:1-3; 3:1-3a en 2:1-11; 4:1-11). Het boek draait dan ook vooral om hun interactie.

(3) De zaak waar het in hun interactie om gaat, wordt tot uitdrukking gebracht met het trefwoord ‘kwaad’ in de verschillende betekenissen die dit woord in dit profetenboekje heeft. Het opgestapelde kwaad in Nineve is uitgangspunt voor de opdracht van JHWH aan Jona, er ontstaat kwaad in een tweede betekenis als Jona geen gehoor geeft aan de opdracht, want kwaad in de betekenis van onheil treft hem en zijn medepassagiers. Als hij dat in tweede instantie wel doet, zorgt zijn boodschap voor omkering van de kwade weg van de bewoners van Nineve, wat ertoe leidt dat God afziet van het kwaad dat hij bedreigd had hen te zullen aandoen, wat Jona op zijn beurt kwaad maakt, waarmee de verteller de derde betekenis van het kwaad naar voren brengt. Het is van die kwaadheid dat JHWH hem probeert af te brengen.

(4) Het kwaad als onheil brengt mensen ertoe om tot god/God te roepen. Daarmee wordt een ander trefwoord zichtbaar dat als een rode draad door het boek heenloopt. De zeelieden roepen, een ieder tot zijn eigen god, als het schip dreigt te breken, maar dat heeft geen enkel effect, ze roepen Jona op om tot zijn God te roepen. Hij geeft geen gehoor aan deze opdracht, moet de lezer concluderen. Uiteindelijk doen zij dat, tot de God van Jona roepen, als zij van plan zijn om hem overboord te gooien zoals Jona zelf heeft aangegeven. In het ingewand van de vis meldt Jona vervolgens dat hij uit zijn nood, in zee, wel JHWH, zijn God, heeft aangeroepen en dat Hij zijn stem gehoord heeft. Bij het dreigende kwaad dat over Nineve dreigt heen te komen, schreeuwt de koning dat men met kracht tot God moet roepen. De lezer zal uit

¹⁸ Zie o.a. Deurloo, *Jona*, 47-52.

¹⁹ Collins, ‘From Literary Analysis to Theological Exposition’, 34.

het vervolg concluderen dat ze dat gedaan hebben. Omdat het woord tot hetzelfde semantische domein hoort, moet hier gesproken worden over het bidden. Jona's gebeden staan in de slotepisodes. Ze hebben het karakter van evaluaties van Jona's verhouding tot JHWH die in het ene geval, als het om hemzelf gaat, wel 'zijn God' is, maar niet in het andere geval, als het om de redding van Nineve gaat.

(5) Dit roepen tot god/God gebeurt met het oog daarop, dat ze niet verloren gaan. Het zijn de *goyim* die deze formulering gebruiken (1:6,14; 3:9). Jona daarentegen gebruikt – aan het slot van zijn dankgebed – de positieve formulering: 'De bevrijding is aan JHWH' (2:9). Elk hoofdstuk is op de een of andere manier gepreoccupeerd met het thema van de goddelijke bevrijding.²⁰ In hoofdstuk een redt JHWH de heidense zeelieden, in hoofdstuk twee vertelt Jona dat hij door JHWH uit de benauwdheid is bevrijd, in hoofdstuk drie redt Hij de Ninevieten. In hoofdstuk vier heeft JHWH tot doel om Jona van zijn kwaadheid te redden (letterlijk 'los te maken'); het antwoord of hem dat ook gelukt is, ligt buiten dit boek.

(6) De stad waar het in het boek om draait, is Nineve. De verteller laat het hele verhaal door weten dat we in Nineve met een grote stad te maken hebben, met mensen van groot en klein en met een koning en zijn groten. Daarmee klinkt tegelijkertijd ook het woord: 'groot' dat van alle motiefwoorden het vaakst voorkomt. Als van Nineve gezegd wordt dat hun kwaad voor zijn aangezicht is opgestegen, dat wordt daarmee voor de lezer duidelijk dat hier een groot probleem ligt. Dat maakt Jona's ongehoorzaamheid dan ook tot een fors probleem. JHWH zet vervolgens dan ook forse zaken in: een grote wind die voor een grote storm zorgen die Jona dwars zitten in zijn vlucht poging naar Tarsis, en later de kikajon, die Hij heeft grootgemaakt. Wat opvalt, is dat heiden en Israëliet tot 'grote' reacties komen na de stilling van de 'storm' (1:15; 3:10): grote vrees van de zeelieden en grote kwaadheid van Jona. Hoe zijn de rollen hier omgekeerd! De heiden geeft hier het voorbeeld dat je eerder van de Israëliet zou verwachten.

(7) Het boekje valt op door zijn groot aantal vragen, veertien maar liefst.²¹ Jona krijgt in het begin acht vragen van de zeelieden (hoofdstuk een), Jona zelf stelt in zijn gebed een vraag aan JHWH waarin hij zijn hoop verwoordt ooit nog eens de tempel in Jeruzalem te mogen aanschouwen (hoofdstuk twee). De koning stelt een open vraag (hoofdstuk drie). Ook in het andere gebed stelt Jona een vraag aan JHWH, maar deze is er een van teleurstelling over de barmhartigheid van God (hoofdstuk vier). De laatste vragen van het boek komen evenwel van JHWH. Ze zijn steeds voor Jona. Ze betreffen in eerste instantie de goedheid van Jona's toorn, Jona geeft geen antwoord op de vraag, als het om het sparen van Nineve gaat, maar wel als het gaat over de wonderboom. Het boek eindigt met de vraag naar de verhouding tussen zijn toorn over Nineve en de wonderboom.²² De grote hoeveelheid vragen mag de exegeet opvallen, maar hun literaire functie krijgt van de uitleggers minder aandacht. Een vraag stel je, omdat je iets niet weet. Als we met dat gegeven naar de vragen in het boek Jona kijken, dan valt gezien het grote aantal vragen van de zeelieden aan Jona op hoe weinig de zeelieden van Jona weten. Naast vragen werpen ze ook loten om zo te weten te komen 'door wie dit kwaad ons

²⁰ Landes, 'The Kerugma', 30.

²¹ H.W. Wolff, *Studien zum Jonabuch*, Neukirchen-Vluyn 1975, 52v.

²² J.W. Dyk, 'Als God twee keer vraagt: Overwegingen bij Jona 4:4-11', in: Spronk, *Jona*, 131-138.

treft'. De enige kennis die ze hebben, is dat Jona voor het aangezicht van JHWH op de vlucht is. Dat weten ze niet door een vraag van hun kant, maar omdat hij hen dat zelf gemeld heeft. De zeelieden mogen dan tal van vragen hebben, hoe anders is dat bij de Ninevieten, alleen hun koning heeft er een die hij helemaal aan het slot van zijn verhaal laat horen. Het is een vraag die onzekerheid over God verradt. En dat er onder de inwoners van Nineve geen kennis is van het verschil tussen de rechter- en de linkerhand, horen we JHWH helemaal aan het slot zeggen. Rond Jona is de situatie meer ambigu. Zeker, ook Jona heeft zijn vragen, hij stelt ze steeds in zijn gebeden. Daaruit blijkt dat hij geen zekerheid heeft of hij, 'verstoten uit uw ogen' ooit nog wel Gods heilige tempel zal aanschouwen (2:4), in het andere gebed kent de vraag een geheel andere, want een verwijtende toon (4:2). Waar Jona geen vraag over hoeft te stellen, want daarover beschikt hij wel de kennis, is dat door zijn schuld deze storm is opgestoken als ook dat JHWH een genadige en barmhartige God is. Het roept bij de lezer de vraag op hoe Jona aan deze kennis komt. Hoe weet hij dat door zijn schuld deze grote storm is opgestoken? Hoe wist Jona 'dat Gij een genadige en barmhartige God zijt'? Kent hij hem uit ervaring of uit zijn geloofstraditie, of allebei? Op die vraag geeft het boek de lezer geen antwoord. Dat zal hij zelf moeten doen.

(8) Ook de parallellie/symmetrie is velen opgevallen. Deze parallellie moet de lezer ertoe aanzetten om episodes en hoofddelen met elkaar te vergelijken. En dat is ook wat in het onderzoek gebeurt. Wat daaruit naar voren komt, is (a) dat JHWH in zijn opdracht aan Jona (1:2; 3:2) bijna niet verandert. Het verschil zit hem daarin dat hij eerst met een fundering komt voor Jona's prediking (1:2), later alleen tegen Jona nog zegt dat hij moet roepen wat God tot hem zegt dat hij moet roepen (3,2), (b) dat de situatie op zee en op het droge dan geheel verschillend mag zijn, de zeelieden en de mensen van Nineve mogen verschillend zijn, zo wordt alleen van de laatsten over 'hun kwaad' gesproken, ze gaan in diverse opzichten wel op dezelfde manier met een dreigende ondergang om, (c) dat Jona heel wisselend reageert. Aan het begin geeft hij geen gehoor aan de opdracht van JHWH om aan het slot van het eerste hoofddeel zijn dank te uiten voor de bevrijding door de Heer. De omgekeerde situatie doet zich voor in het tweede hoofddeel. Daar geeft Jona gehoor aan JHWH's bijna identieke opdracht om aan het slot zijn kwaadheid te uiten over God, als deze genadig en barmhartig is. Dat is duidelijk niet 'zijn God'. Maar wat de verteller ook duidelijk heeft gemaakt door de andere, poëtische vorm van het eerste gebed, is dat Jona zich in die afwijkende vorm (!) meer in de lijn van het israëlitisch gedachtengoed bevindt dan in het andere gebed.

in: K. Spronk (red.), *De twaalf kleine profeten* (ACEBT 32), Bergambacht 2018, 57-66.

Abstract

In search of the message of the book Jonah

Nico Riemersma

Determining the message of the book Jonah can not be based on just one element, but must involve all the elements relevant to and characteristic for the book. To do so, I give attention to (1) the framework (1:1 en 4:10-11); (2) the literary (symmetric) structure: (A) 1:1-2:11 → 1:1-3; 1:4-16; 2:1-11 and (B) 3:1-4:11 → 3:1-3a; 1:3b-10; 4:1-11; (3) the two leading characters, JHWH and Jonah, (4) the keywords: to cry/call (8x), to perish (4x), to know (4x), to prepare (4x); the most frequent words are: great (13x) and evil (11x), (5) the relationship between prose for the greater part of the book and poetry in Jonah's first prayer (2:3-11). To determine the message of the book I formulate eight statements concerning: (1) Jonah's disobedience; (2) the interaction between JHWH and Jonah; (3) the way in which God and men react on evil; (4) the crying and praying to JHWH, (5) the hope not to perish, but to be saved by God, (6) the evil of Nineve as a big problem, so also Jonah's obedience; (7) the relationship between the large number of questions in the book and what the different characters know; (8) in the first prayer, when God has delivered him, Jonah makes clear: JHWH is 'his God', but when God saves Nineve JHWH is not 'his God'.